

Badiiy matnning lingvistik ekspertizasi ilmiy muammo sifatida

Suvanov Zovqiddin¹

Abstrakt

Maqolada yangi sho'roso'ngi makonining shakllanishi bilan yuzaga kelgan ziddiyatli vaziyatlarni o'rganishda etnik jamiyatdagi asosiy nazariy yondashuvlar muhokama qilinadi. Bu yondashuvlarning qanday konseptual zaif tomonlari yoki, aksincha, evristik imkoniyatlari keskinlikning o'ziga xos holatlarini o'rganishda, ba'zida kuch tahdidi yoki zo'ravonlikdan ochiq foydalanish natijasida etno-siyosiy mojarolar deb nomlanishda o'z aksini topadi. Bu masala, xususan, etnik kamsitish va yuzaga kelayotgan nizolarni tartibga solish kabi hodisalarni o'rganish uchun katta metodik ahamiyatga ega. Ekspert tadqiqot usuli esa sud ekspertizasi predmetiga tegishli faktik ma'lumotlarni aniqlash uchun uning obyektlarini o'rganishda qo'llanadigan mantiqiy yoki instrumental operatsiyalar tizimidir. Ekspert tadqiqotlari metodikasi – sud ekspertizasi predmetiga tegishli faktik ma'lumotlarni aniqlash uchun uning obyektlarini o'rganishda qo'llanadigan usullar tizimi.

Kalit so'z: *lingvistik ekspertiza, mantiqiy yoki instrumental operatsiyalar tizimi, etnik kamsitish, sud ekspertizasi, kuch tahdidi, zo'ravonlik.*

Kirish

Tajriba shuni ko'rsatadiki, badiiy matn ham lingvistik ekspertiza obyektiga aylanadi. Avvaliga u muallifning faqat matnshunoslik yo'nalishi maqsadida o'tkazilgan tekshirish manbai sifatida ehtiyojga ega bo'lgan. Bugungi kunda dunyo fanida badiiy matn sud nutqi jarayonida odatdagidan-da ko'proq o'rganish obyekti aylanmoqda. Bu, birinchi navbatda, intellektual mulk agentligi faoliyatida zaruratga aylandi. Unda mualliflik huquqi obyektlarini intellektual mulk (tovar) belgilari sifatida ro'yxatdan o'tkazish kun tartibidagi masalalardan bo'lib qoldi. Bundan tashqari,

¹Suvanov Zovqiddin Norqulovich - filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: suvanovzavqiddin86@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3685-2913

Iqtibos uchun: Suvanov, Z.N. 2022. "Badiiy matnning lingvistik ekspertizasi ilmiy muammo sifatida". *O'zbekiston: til va madaniyat* 1 (2): 100—113.

giyohvandlik vositalaridan foydalanishning maxfiy reklamasini tashkillashtirishga hissa qo'shadigan ma'lumotlarning mavjudligi uchun ham matnni tahlil qilishga ehtiyoj sezilmoqda. Shuningdek, bunda jismoniy va yuridik shaxslarning sha'ni, qadr-qimmati, ishchanlik obro'sini himoya qilish lozim. Ularga nisbatan haqorat, tuhmat qilish kabi, shuningdek, giyohvandlik vositalari, psixotrop moddalar va ularning tarqalishiga qarshi kurash bugun jamiyatdagi og'riqli masala. Ushbu maqolada badiiy asar inson sha'ni, qadr-qimmati va tadbirkorlik obro'sini himoya qilish uchun lingvistik ekspertiza obyekti sifatida qaralishi aks etgan.

Badiiy matnni legallashtirish imkoniyati mumkin emas, aslida. Ammo lingvistik ekspertiza bilan bog'liq hal qilinmagan muammolar bu holda ma'lum bir obyekt tomonidan murakkablashadi. Uning talqini bo'yicha uzoq yillik filologik an'analar va taxminlar mavjud. Shunda badiiy matndan foydalanishga to'g'ri keladi. Bunda muammo o'rganilayotgan obyektning o'ziga xos xususiyatlariga tegishli bir qator masalalarni o'z ichiga oladi. Muallifning badiiy shakldan foydalanishi uni qo'yilayotgan javobgarlikdan ozod qiladimi? Agar shunday bo'lsa, qanday sharoitlarda, degan savollar ko'ndalang turadi. Lingvistik ekspertiza doirasidagi badiiy matn tajribadan kelib chiqib, uni filologik talqin qilish an'alariga asoslanganmi yoki boshqa taxminlardan kelib chiqadimi? Badiiy asarning, jumladan, muallifning xarakterini hayotdagi odamlar bilan bog'lash qay darajada mumkin? Agar matn aralash janrda yozilgan va badiiy publitsistika sohasiga tegishli bo'lsa, bu masalalar yanada keskinroq tus oladi.

Ijodkorlik va san'at ijtimoiy-huquqiy sohada qo'l kelmaydi. Chunki boshqa koordinatalar tizimi tomonidan oldindan belgilab qo'yilgan yechimlar bo'lishi mumkin emas. Binobarin, bunday toifadagi ishlar uchun sud ishning barcha holatlarini har tomonlama va to'liq ko'rib chiqadi, ularning hech biri sud uchun oldindan belgilangan kuchga ega emas. Bunday hollarda sud amaliyoti nomuvofiq va ziddiyatli, lekin ko'pincha ikki yo'l bilan amalga oshiriladi: birinchi holda, obyektning badiiy asar sifatida o'ziga xosligi e'tiborga olinmaydi, boshqa holda bu ekspert lingvistik va yakuniy huquqiy tajribada hal qiluvchi omil bo'ladi. Badiiy matnni lingvistik tekshirish sud jarayoni doirasida isbotlanadigan holatlarni aniqlash maqsadida amalga oshiriladi. Bunda matn onologik xususiyat kasb etadi. Islohotga o'ch ijodkorlar katta dard bilan she'r yozishi mumkin. Darhaqiqat, badiiy matnni o'rganish doirasida, birinchi navbatda, muhozaratni materialni aniqlash va tasniflash bilan bog'liq ekspert vazi-

falari izchil hal qilinishi zarur. Quyidagi shoir Shodmonqul Salom qalamiga mansub she'riy matnni shu nuqtai nazardan tahlil qilishga urinamiz:

*Ayo, zohid, yo'q, men kibr etmam,
Chin tavbam bor O'ziga – beshak!
Ayolining o'ynashiga ham
Zar to'n yopgan to'yni etgum tark!
Mardlar, alplar – zo'r afsonalar,
Ularni ham shoirlar yozgan!
Gar yashagan bo'lsa ham ular,
Qilichida qabrini qazgan.
Mardlar, erlar – yashamagan, yo'q,
Chumoliga talanib o'tgan...*

(Shodmonqul Salom, “Oripovga havas qilardim”).

Shoir kichik muammolarni emas, balki ijtimoiy katta dardni olib chiqqan. Matnda “aybsiz aybdorlik” yaxlitlangan. Uni *tavbam bor* va *tark etgum* ifodalari ko'rsatmoqda. Bundan kelib chiqadiki, har qanday lingvistik ekspertning ziddiyatli matnlarni o'rganishi badiiy matnning tahlili bilan u yoki bu darajada bog'liq. O.N.Matveevaning “Badiiy matn lingvistik ekspertiza obyekti sifatida” maqolasida “Axloq barqaror me'yorlarni yaratadi” deydi [Matveeva 2007. 370-378]. Shunga hamohang adabiy matnga nisbatan til huquqbuzarlik doirasining lingvistik tarkibiy qismlarini tavsiflaymiz.

Badiiy tasvirda mavjud haqoratli vaziyatning yuzaga kelishi sud himoyasiga murojaat qilish haqiqati bilan tasvirlanadi. Masalan, badiiy asarning salbiy lirik obrazida o'zini aybsiz ko'rsatish harakati ziddiyatga olib keladi: “aybdorlikni tan olish” va “jazodan qutulishga urinish”.

Har qanday ziddiyatli matnni, jumladan, badiiy matnni qonuniylashtirish uchun asos asilligi bo'yicha ekspert vazifalarini hal qilishdir. Shuning uchun til huquqbuzarligini o'rganishning eng muhim tarkibiy qismlari vaziyat ishtirokchilari hisoblanadi. Badiiy matnlar bilan bog'liq da'volarni qondirishdan bosh tortishning tez-tez uchrab turadigan sababi – matnda ma'lum bir shaxs ko'rsatmasining rasman yo'qligi. Shuning uchun ushbu turdagi matnlar bo'yicha ekspert amaliyotida identifikatsiya muammolarini hal qilish uchun kerakli ma'lumotlarni o'rganish juda muhim. Ayni paytda, qahramonlarni tan olish satirik turdagi badiiy va publitsistik asarlar uchun ajralmas shart, uning maqsadi – voqelikning salbiy hodisalarini masxara qilish. Bir tomondan, belgilar taniqli, boshqa tomondan, bu haqiqatga muvofiglik-nomuvofiglik doirasida baholab bo'lmaydigan tas-

virlardir. Ayrim hollarda badiiy obraz prototipini aniqlash mumkin, aslida uning matndan anglashilishi qiyin. Biroq, vaziyatning ishtirokchisini aniqlash imkoniyati ham “genetik qarindoshlik”ni oʻrnatish. Ammo shaxsiyat ichki shakl emas. Bu holat muallifga ham tegishli. Chunki badiiy asar muallifi va haqiqiy “muallif” bir xil emas, xuddi badiiy asar va real shaxslarning xarakterlari bir xil boʻlmagani kabi. Masalan, badiiy matndagi real tarixiy shaxs bu shaxsning ruhiga mos keladigan va faqat haqiqatga muvofiqlik illyuziyasini yaratadigan, ammo uning ishonchli aksi boʻlmagan toʻqima obrazlar ham mavjud.

Tashqi va ichki omillarni bogʻlash ham badiiy matn ekspertizasida muhim. Bunda maʼlumotlarning dalillar yoki qiymat qarorlari sifatida tajribasi tanlangan maʼlumotlar bayonining muvofiqligi hamda nomuvofiqligini chuqurroq aniqlashga eʼtibor qaratiladi. Tomonlar oʻzlarini topadigan vaziyat juda keskin ziddiyatli holat boʻlishi mumkin. Agar tasvirlangan dunyoning haqiqatga muvofiqligi isbotlansa, unda bahs mavzusi yoʻqolishi tayin. Agar uning nomuvofiqligi isbotlansa, unda badiiy matnda haqiqatdan nusxa koʻchirilmasligi lozim. Badiiy matn – badiiy bilish usuli va tajriba timsoli. U voqelikning aksi emas. Shuning uchun notiq sifatida qoʻshimcha lingvistik vaziyatga ega boʻlmaydi. Biroq har qanday matn baʼzi tashqi dunyo bilan oʻzaro bogʻliq holda tuziladi. Bu yerda badiiy matn uni haqiqat, yolgʻonchilik nuqtai nazaridan baholash uchun aniq ishlab chiqilmagan. Genetik nuqtai nazardan, u lingvistik boʻlmagan haqiqat bilan bogʻliq boʻlishi mumkin. Biroq uning badiiyat sifatida mavjudligi haqiqat bilan bogʻliqlikni taʼminlaydi. Poetik matn – voqelikni badiiy rivojlantirish vositasi. Unda voqelik bilan aloqalar bilvosita boʻlgan oʻzga dunyo yaratiladi. Tasvir badiiy asarda harakat qiladi va lingvistik boʻlmagan haqiqat aniqlanmaydi. Shuning uchun tasvirning haqiqatga muvofiqligi yo nomuvofiqligini baholash shart emas.

Badiiy matndagi dalillar haqidagi ekspertiza bayonotlari rasmiy tushuncha boʻlganligidan u bilan matnlardagi qadriyatlilik tamoyili orasida muvofiqlik boʻlmasligi mumkin. Ijtimoiy uygʻunlashuv bilan bogʻliq huquqiy cheklovlar yuzaga kelmasligi uchun matnni obyektiv baholash zarur. Chunki har qanday til unsuridan badiiy ifoda maqsadida foydalanish mumkin. Badiiy matn uchun yuridik mazmunli “qiymatni baholash meʼyori” tushunchasi ishlatilmaydi. Shunga qaramay, ushbu bayonning taʼsiri ishlatilgan vositalarning badiiy maqsadga muvofiqligi va asoslanishi bilan bogʻliq chegaralarga ham ega ekanligini unutmaslik kerak. Masalan, badiiy asarlarda tasvirlangan janjalli muammolar natijasida axloqiy aloqa meʼyorlarining

buzilishi oqibatlarini eslash kifoya. Bunday badiiy asarlar muallifi-ning javobgarligi masalasi o'quvchilarning ularga nisbatan bashorat qilingan tabiiy reaksiyasini hisobga olgan holda hal qilinishi kerak.

Ijodkorlik muammoni qo'yish va uni yechish degani emas, u faqat ijtimoiy amaliy maqsadlarni ko'zlamaydi. Shuning uchun qay-sidir g'animini "badiiylashtirish" ham mumkin. Ammo tashqi biror ma'lumoti bo'lmasa, ramzlar ostiga yashiringan prototipni o'quvchi mutlaqo anglamasligi mumkin va adib "obro'sizlantirish" maqsadini mutlaqo ro'yobga chiqara olmasligi mumkin.

Badiiy asarda vaziyatni tushunish, tajribani umumlashtirish va boshqa holatlar mavjud. Haqiqiy sud amaliyoti shuni ko'rsata-diki, ba'zan badiiy matn muallifining botiniy va zohiriy niyati bo'li-shi mumkin. Ko'rinishidan, badiiy va, ayniqsa, badiiy va jurnalistik matnlar bilan bog'liq holda, haqiqiy niyatni yashirish uchun badiiy shakldan foydalanish haqida gapiriladi. Badiiy matnning noaniqli-gi, bir tomondan, u shartli dunyoni tasvirlashini, ikkinchi tomon-dan, ichki shaklni yangilash imkoniyatini anglatadi. Biroq "o'rab be-rish" usullarning o'zi qonun bilan jinoiy javobgarlikka tortilmaydi va sharaf, qadr-qimmat va ishbilarmonlik obro'sini himoya qilish holat-larida muallifning niyatlari huquqiy tajriba doirasidan chetda qoladi.

Badiiy ifoda maqsadlarida har qanday tasviriy vosita, har qanday so'z birikmasi, jumladan, tahqirlash maqsadida qo'llanishi mumkin. Shuningdek, noadabiy ifoda badiiy matnda estetik vazifani ham bajaradi. Shuning uchun, nomaqbul shakl kategoriyasi badiiy tasvirga taalluqli emas. Ekspert amaliyoti shuni ko'rsatadiki, javob-garlar ko'pincha o'zini fosh etadigan ifodalar mantiqidan zarar ko'ri-shadi.

Badiiy matnning lingvistik ekspertizasida da'vo uchun ish-latilgan badiiy ifoda shakllari ham muhim. Shuningdek, matnning haqiqiy mazmuni badiiy talqinlar asosida doimiy ravishda har tomonga qarab o'zgarib borishi mumkin. Bunga bedilshunoslik bo'yicha adabiyotshunoslar orasida ommalashgan rivoyatlar e'ti-borli. Shu ma'noda matn mazmuni kaleydoskop kabi har safar har xil ko'rinadi. Nafaqat turli shaxslar tomonidan matnni o'qiyotgan-da, balki bir kishi tomonidan matnni qayta o'qiyotganda ham bu ko'zga tashlanadi. Zotan, badiiy matn shunday hodisaki, u talqinning son-sanoqsiz variantlari yuzaga kelishiga sabab bo'lishi mumkin. Hatto badiiy matnning tashqi dizayni ham o'quvchini obyektiv maz-mundan chalg'itishi, ko'pincha, botiniy mazmun zohiriy alomatlar tagida ko'rinmay ketishi ham mumkin.

Badiiy matn boshqa barcha nutq birliklariga nisbatan kom-

munikativ funksiyalari jihatidan ustunlik qiladi. V.N.Komissarovning fikricha, bu turdagi har qanday badiiy matnning bosh maqsadi muayyan estetik ta'sirga erishish va badiiy obraz yaratish. Ushbu adabiy yo'nalish badiiy nutqni xabar mazmuni birlamchi va mustaqil bo'lgan boshqa nutq birliklaridan ajratib turadi [Komissarov 1999, 95]. Badiiy matnni tahlil qilib, matn badiiyligini ta'minlash uchun mumkin bo'lgan maksimal semantik aniqlikdan chetga chiqish ular uchun odatiy ekanligini ta'kidlaydi.

Ko'plab badiiy matnlar – lirik, epik, dramatik asar matnlari o'quvchining hissiyotlariga ta'sir qiladi va unda estetik reaksiyani hosil qiladi. Aksariyat matnlar, ularni tashkil etish nuqtai nazaridan, belgilangan me'yorlarga rioya qilishga intilishini va, shu tariqa, matnning to'g'ri shakllanmasligiga qarshilik ko'rsatishini ta'kidlaydi. Biroq bu har doim ham badiiy matnlarga taalluqli bo'lavermaydi. Garchi ular ba'zi umumiy qabul qilingan me'yorlariga bo'ysunsa ham, ko'pincha matn to'g'riligini buzadi va gapning mazmuniy xususiyatiga ta'sir qiladi.

Badiiy matn bilan bog'liq bir necha omillarni aniqlashga harakat qilindi:

- til birliklarining ketma-ketligi, kombinatsiyasi yoki sonining ayrim turlari fonetik yoki ritmik jihatdan asosli so'zlarning va jumalarning ketma-ketlik ma'nosidan tashqari, matn shakllanishidan oldin ham ma'lum hislar, semantik kayfiyat olib kelishi mumkin.

- badiiy matn yaratish sharti, ayniqsa, versiyaviylikda muhim rol o'ynaydi. Bundan tashqari, leksik muvofiqlikning muayyan sharti gap strukturasidagi belgilari bo'lishi mumkin. Masalan, kinoya, so'z o'yini, metafora yoki boshqa uslubiy usullar kabi maxsus zanjirlarni yuzaga keltiradi. Sintaktik tartiblilik ham badiiy matnning o'zgarmas belgisi hisoblanadi.

- badiiy matn belgilarini qurish va tiklash uchun ishlatiladigan til birliklarining badiiy funksiyalari lug'aviy ma'nosini emas, balki, ushbu belgilar matnda bajarishi mumkin bo'lgan adabiy an'analardagi farqlarni hisobga olish muhim;

- badiiy matn o'zini namoyon qiladigan ma'lum bir kommunikativ-pragmatik vaziyat:

- ma'lum bir muallifning mavjudligi, ya'ni uning dunyo haqidagi va badiiy matn mavzusi haqidagi kognitiv-hissiy g'oyalari majmuasi va badiiy matnning o'zi:

- badiiy tartib shartlariga javob beradigan asar va o'quvchi:

- dunyo haqidagi g'oyalarning kognitiv-hissiy kompleksi

bilan o'quvchining ongida badiiy matn mavzusini qayta tiklashi.

Badiiy matnga xos bo'lgan bir nechta xususiyatlar o'ziga xos aniqlik kasb etadi:

- badiiy obraz va uning asosidagi til kategoriyasi o'rtasida bilvosita yaqin aloqa o'rnatiladi;

- semantik imkoniyatlar so'zlarning to'g'ridan-to'g'ri ma'nosini anglashi, o'quvchining fikrlari, hissiyotlari va tasavvurlarini ishga solish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Badiiy matnning semantik xususiyati realistik tipiklashtirish shakllarida yoki allegoriyada (ma'lum bir badiiy tasvir yoki dialog orqali g'oyalar(tushunchalar) ning badiiy namoyishi) yoki badiiy nutqning umumiy xilma-xilligi ta'sirida aks etadi;

- adabiyot uchun tabiiy bo'lgan mazmun va shaklning hamda badiiy shartlilikning milliy voqelanishini shartlangan obrazlarda aks ettiradi;

- asar yaratilgan davr belgisi tarixiy vaziyat va uni aks ettiruvchi badiiy obrazlar o'rtasida bog'liqlik orqali;

- yozuvchi milliy tilning individual uslublaridan foydalana-di. Uning birligini stilistik tahlil asosida qismlarga bo'lish mumkin. Badiiy matndagi alohida o'ziga xos soha she'riyat bo'lib, u ham o'z janrlariga ega.

Badiiy matnga estetik ma'lumotlarni uzatishga ixtisoslashgan omil sifatida qaraladi. Bunday matn kognitiv ma'lumotlar fonida mavjud va u to'liq ishonchli emas. Bunda badiiy matnda estetik ma'lumotni shakllantirishning ba'zi vositalariga e'tibor qaratiladi: epitetlar, qiyoslar, metafora, muallif neologizmlari, fonetik, morfemik, leksik, sintaktik, leytmotiv takrorlari, so'z o'yini, kinoya, topnimlar, asl matnning sintaktik o'ziga xosligi, dialektizmlar kabi.

Badiiy matn stilistik jihatdan turli xil leksik (dialektal, kasbiy, arxaik, ekzotik) va sintaktik lingvistik vositalar hamda so'zlashuv nutqi elementlaridan intensiv foydalanish bilan tavsiflanadi. Uning she'riy, nasriy va dramatik turlari ajratiladi. Ularning parametrlari o'z navbatida janr, tarixiy, tematik, xronologik jihatlariga ko'ra tasniflanadi.

Nasriy matn uchun belgilar:

- 1) nasriy matnlarning semantik va sintaktik tuzilishidan kelib chiqib bo'linishi;

- 2) matnda semantik va mantiqiy aloqalarning mavjudligi.

Nasriy matnning quyidagi xususiyatlari ta'kidlangan:

- 1) lingvistik xilma-xillikning imkoniyatlari;

2) polifoniya;
3) nutqning vizual va kognitiv imkoniyatlaridan keng foydalanish.

Shunday qilib, lingvistik ekspertiza nuqtai nazaridan badiiy matn xususiyatlarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, badiiy matn boshqa turdagi matnlardan ajratib turadigan xususiyatlarga ega va unda quyidagilar hisobga olinadi:

- badiiy matnda adabiy ta'sir orqali badiiy obraz yaratish;
- badiiy matnda semantik jihatdan maksimal aniqlikdan chetga chiqish;
- badiiy matnda til birliklarining ketma-ketligi, birikmasi yoki sonining ma'lum turlari;
- matndagi til belgilarining badiiy vazifalari;
- badiiy matnda muayyan kommunikativ va pragmatik vaziyat;
- badiiy matn va til kategoriyasi o'rtasidagi bog'liqlik;
- badiiy matndagi semantik imkoniyatlar;
- badiiy matnga milliy tus berish;
- badiiy matndagi o'sha tasvirdagi davr muhiti;
- badiiy matnda yozuvchining individual uslubi;
- frazeologik birliklarning mavjudligi;
- badiiy matnda leksik va sintaktik til vositalarining xilma-xilligi va b.

Lingvistik xususiyatlar matnning leksik, grammatik, stilistik xususiyatlarida ro'yobga chiqadi.

Filologik ekspertiza og'zaki yoki yozma matnni protsessual tartibga solish bilan shug'ullanadi. Agar zarur bo'lsa, ekspert o'z ishida tilshunosning majburiy ishtiroki bilan birga boshqa mutaxassislarni jalb qilishi ham mumkin:

bu millatlararo va dinlararo mojarolar muammolari tarix, falsafa, etnografiya, konfliktologiyada tahlil qilinganligi bilan bog'liq;

terrorizm sabablarini kriminologlar, psixologlar, sotsiologlar o'rganishi mumkin; inson irqalarining kelib chiqishi masalalari – antropologlar, genetiklar va boshqalar.

Odatda ma'lum irqiy, milliy, diniy guruhlar to'g'risida faktik ma'lumotlar mavjud bo'lganligi sababli, bu yerda umumiy qoida qo'llanadi. Fakt ma'lumotlari haqiqatga mos keladigan bo'lsa, axborot tarqatish erkinligiga ustuvor ahamiyat berilishi lozim. Faktlarning haqiqatga muvofiqligini aniqlash uchun fanning belgilangan sohalari mutaxassislari jalb etilishi mumkin. Unda san'at asarlarini

aks ettiruvchi axborot materiallarini huquqiy va filologik baholash muhim xususiyatlarga ega. Ularni tahlil qilish uchun esa adabiyot-shunoslikka ixtisoslashgan filologni jalb qilish tavsiya etiladi. Undagi muammoning yechimini topish usuli –badiiy matnning lingvistik ekspertizasi bilan bog‘liq hodisa. Lingvistik tahlil bilan bir qatorda og‘zaki bo‘lmagan vositalardan foydalanganda badiiy tanqid sohasidagi bilim ham talab qilinadi.

Badiiy matnning lingvistik ekspertizasi ixtiyoriy ekspert tadqiqotlari guruhiga kiradi. Unda jinoyat surishtiruv organi tomonidan ishdagi boshqa dalillar bilan birga ichki sudlanganligi asosida baholanadi.

Taqdim etilgan dastlabki ma’lumotlar va tegishli bilim sohasining ilmiy qoidalari asosida o‘tkazilgan tadqiqot natijalari asosida tuzilgan ekspert xulosasi quyidagi prinsiplarga mos kelishi talab etiladi:

1) malaka prinsipi shuni anglatadiki, ularni hal qilish uchun maxsus ilmiy bilimlarni talab qilmaydigan masalalar badiiy matn ekspert oldiga qo‘yilmasligi va u tomonidan hal qilinmasligi kerak;

2) aniqlik prinsipi turli xil talqinlarga imkon beradigan noaniq xulosalarni shakllantirishga yo‘l qo‘yilmasligini anglatadi;

3) mavjudlik tamoyili.

Ekspert tomonidan hal qilingan vazifalar darajasiga qarab, obyektning tabiati va holati, obyektning tegishli tasnif asosida aniqlash, obyektlarning individual identifikatsiyasini o‘rnatish, vaziyat haqida xulosa deb farqlab ko‘rsatadi.

Ziddiyatli badiiy matnni o‘rganishda ham quyidagilarga e’tibor qaratish zarur:

1) munozarali badiiy matn bilan jarayonni aks ettirgan nutq ishi, ya’ni obyekt;

2) ziddiyatni keltirib chiqaradigan matn yoki nutq aloqasi va ijtimoiy xulq-atvor qoidalari buzilgan matn.

Nutqiy muloqot qoidalari an’anaviy ravishda G.Grisning postulatlarini sifatida tushunilib, u tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy muloqot maqsadlarini o‘z ichiga oladi.

Konfliktogen – filologik ekspertizada ziddiyatli nutq vaziyatining potensial manbai bo‘lgan so‘zlar, iboralar. U yoki bu badiiy matnning huquqni muhofaza qilish organlarining e’tiboriga tushib qolishi va keyinchalik tadqiqot obyektiga aylanishining asosiy sababi uning mazmunida ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi poetik ifodalarning mavjudligidir.

Badiiy matnning lingvistik ekspertizasi ekstremistik maz-

mundagi yozma nutq asoratlarini aniqlash uchun zarur. Bundan tashqari, badiiy matnning ekstremizm belgilari bo'lgan ma'lumotlarini aks ettiruvchi materiallar sifatida uning mohiyatini aks ettiruvchi milliy nizo va adovat, tarixni soxtalashtirish, shaxsni ruhiy tushkunlikka olib kelish, shaxs ruhiyatida tajovuzkorlikni oshirish, egoizm va manfaatparastlikni targ'ib qilish, g'ayriilmiy fikrlarni singdirish, milliy va etnik ayirmachilik shaxsda loqaydlik, beparvolikni kuchaytirish, Boshqa millat, etnik qatlamlarning nafsoniyatini tahqirlash, milliy va etnik kamsitish, gender diskriminatsiyani targ'ib qilish, nepotizm, korrupsiyaga undash, pornografiyani targ'ib etuvchi unsurlar hisoblanadi.

Bularning ifodasini quyidagilarda ko'ramiz.

Etnik kamsitish. Etnik kamsitish – bu etnik dominant guruh a'zolarining qobiliyatlari bilan teng bo'lgan etnik ozchilik a'zolariga imtiyozlar berish, obro'-e'tibor va hokimiyatini asossiz ravishda rad etish.

Irqchilik. Irqchilik – bu odamlar o'rtasidagi ijtimoiy ahamiyatga va jismoniy farqlarga ega bir irq yoki etnik guruhning boshqasidan ustunligiga ishonishga asoslangan xurofot, munosabat va jarayon.

Irqchilik ham individual, ham institutsional darajada mavjud bo'lishi mumkin.

Institutsional irqchilik – bu jamiyatning tuzilishi va faoliyatiga asoslangan irqchilik, ya'ni ijtimoiy institutlar. Ya'ni bir etnik guruhni qo'llab-quvvatlaydigan va boshqalarni kamsitadigan siyosat olib borish (politsiya). Institutsional irqchilik irqchilikning bexosdan, ongsiz ko'rinishlari toifasiga kiradi. Institutsional irqchilikning namoyon bo'lishi nafaqat IIV xodimlariga xos, balki u boshqa jamoat va xususiy muassasalar faoliyatida ham aniqlangan. Shunday qilib, institutsional irqchilik turli irqiy va etnik guruh vakillarining ijtimoiy tengsizligini ko'paytirishga katta hissa qo'shadi. Institutsional irqchilik tushunchasi – jamiyatning tashkiliy tuzilmalariga asoslangan irqiy va etnik tengsizlikni ko'paytirishning tizimli jarayonlarini ta'kidlaydi. Ushbu konsepsiyaning zaifligi unndagi ilmiy qat'iylikning yetishmasligi. Nima bo'lganda ham irqchilik ko'plab sabablar va ko'rinishlarga ega bo'lgan ko'p qirrali hodisa va analitik ravishda institutsional va individual irqchilikni farqlash juda muhim.

Hozirgida odamlarning tabiiy tengsizligi haqidagi g'oyalarga asoslangan klassik irqchilik siyosiy va intellektual hayotning atrofiga o'tgan bo'lsa-da, zamonaviy jamiyat hayotidan yo'qolmadi. Eski irqchilik o'rnini turli irqiy guruhlarining madaniy tengsizligi g'oyalari

bilan bog'liq yangi irqchilik egalladi.

Yangi irqchilik madaniy ustunlikni emas, balki irqqlarning farqlarini ko'rsatadi va boshqa madaniyatga nisbatan dushmanlik odatiy va hatto odamlar uchun madaniy nomuvofiqlikka javoban ular o'z qoidalarini bilan yashash istagini tabiiy his qilganda zarur. Yangi irqchilik shakllaridan biri ksenofobiya – begona, g'ayrioddiy narsalardan qo'rqish.

Gender diskriminatsiya. Gender diskriminatsiya – bu o'z vakillarini boshqa guruhlar yoki jins a'zolari uchun ochiq bo'lgan imkoniyatlardan mahrum qiladigan etnik guruhga nisbatan haqiqiy xatti-harakatlar. Jinsiy diskriminatsiya, ko'pincha, etnik xurofotga asoslangan bo'lsa-da, bu ikkisi alohida bog'liq hodisalar. Kamsitishning darajasiga qarab, R.Merton shaxsning to'rt turini ajratib ko'rsatdi:

1) ishonchli liberal – bu hech qachon kamsitishda qatnashmaydigan, xurofotsiz odam;

2) o'zgaruvchan liberal – bu xurofotsiz odam, ammo baribir jamiyat bosimi ostida kamsitishda ishtirok etadi;

3) doimiy irqchi – jamiyat bosimi ostida kamsitishda qatnashmaydigan xurofotga ega odam;

4) ishonchli irqchi - bu ikkilanmaydigan xurofotlarga ega odam.

Giyohvandlikni targ'ib qiluvchi badiiy matn. Bunda lingvistik ekspertizadan o'tkazish va uning asoratlarini bilish zarur. Giyohvand moddalarni iste'mol qilishning inson salomatligi uchun bir qancha zararlari mavjud: u inson fikrlash doirasini o'tmaslashtiradi, tana-ning turli kasalliklarga chidamliligini yo'qotadi, xotirani susaytiradi. Shuningdek, bu zararli illat insonni o'ta yalqov, kamg'ayrat, oilaga beparvo, hamiyatsiz, jinsiy zaif qilib qo'yadi, ko'zni xiralashtiradi, tishlarni ham to'kib yuboradi.

Giyohvandlik kishilarni mardlik va olijanoblik kabi yaxshi sifatlardan mahrum qiladi. Insonni va'dasiga vafo qilmaydigan, ishonch bildirilsa, ishonchni oqlamaydigan, gapirsa, yolg'on gapridagan qiladi. Insondagi mas'uliyat va qard-qimmat tuyg'ularini yo'q qilib, unda qo'rqinch, xavf-xatar, qabihlik va pastkashlikni paydo qiladi. Unda o'ziga va yaqinlariga nisbatan xiyonat tuyg'ulari paydo bo'ladi.

Yana asosiy ishga qaytib, filologik ekspertiza faqat tegishli ma'lumotga ega bo'lgan va ushbu xizmatlarni taqdim etish uchun ruxsat olgan tajribali mutaxassis tomonidan amalga oshirilishi mumkin.

Filologik ekspertizaning maqsadlari juda boshqacha bo'lishi mumkin. Ayniqsa, sud ekspertizasi haqida gap ketganda, ko'pincha u quyidagilarni tekshirish uchun amalga oshiriladi:

- a) so'zning etimologiyasini bilish uchun;
- b) muayyan so'z ma'nosining izohi uchun;
- s) muayyan so'zning tarixiy takomilidagi ta'riflari uchun;
- d) ism va familiyaning mazmunidan kelib chiqib, izohini ta'riflash uchun;
- ye) so'zning hududiy xususiyatlarini bilish uchun;
- f) so'z ma'nosining izohi uchun;
- g) firma va kompaniyalar nomlarining mohiyati va izohlarini bilish va ularning to'g'ri yozilishi uchun;
- h) virtual axborot resurslarining ta'siri uchun;
- i) ijtimoiy tarmoqlarda tarqatilgan axborot uchun;
- j) biznes va shaxsiy yozishmalardagi so'z mazmuni uchun;
- k) elektron va bosma nashrlar uchun;
- l) kundalik yozuvlar mazmuni uchun;
- m) turli janrdagi filmlar mohiyati uchun;
- n) hujjatlar-shartnomalar, bayonnomalar mohiyatini bilish uchun;
- o) badiiy adabiyotlarning yovuz ishlarga targ'ibotining oldini olish yoki oqibatining muhokamasi uchun;
- p) she'r va qo'shiqlar mazmunini tekshirish uchun;
- r) matnlar tarjimasidagi xatoliklar uchun.
- s) reklama varaqalaridagi xatoliklar ma'nosi uchun.

Xulosa qilib shuni ta'kidlash lozimki, ularda ekstremizmning turli xil ko'rinishlari mavjudligi uchun materiallarning sud-lingvistik ekspertizalarini takomillashtirish ko'p jihatdan shu turdagi ilmiy ish uchun uslubiy dasturni ishlab chiqish sifatiga bog'liq va u amaliy faoliyat mahsuli hisoblanadi. Shu munosabat bilan taqdim etilgan materiallarda ekstremizmning turli xil ko'rinishlari mavjudligini aniqlash uchun sud-lingvistik ekspertizasini o'tkazish metodologiyasining tuzilishini tahlil qilish o'z vaqtida va talab darajasida deb tan olinishi ham kerak. O'zbek badiiy matnlari lingvistik ekspertizasi bo'yicha masalaning kun tartibiga qo'yilishi doirasida aytish mumkinki, jamiyatda bu ilmiy yo'nalishga kuchli ehtiyoj mavjud. Bu dolzarb muammo o'zini ilmiy yechimini kutayotir.

Adabiyotlar

- Арутюнова, Н.Д. 1999. *Язык и мир человека*. Москва.
Барт Р. Семиотика. 1989. *Поэтика. Избранные работы*. Москва.
Галяшина, Е.И. 2005. *Возможности судебных речеведческих экспертиз*

по делам о защите прав интеллектуальной собственности. Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права. 9.

Голева, Н.Д. 1999. «Герой капиталистического труда» – оскорбительно ли это звание? (о двух стратегиях прагматического анализа текста как объекта юрислингвистической экспертизы). Юрислингвистика-I: проблемы и перспективы. Под ред.

Голева, Н.Д. Барнаул, Лебедева, Н.Б. 2006. «Вот так и живем», или Подсуден ли персонаж художественного произведения? Юрислингвистика-VII: Язык как феномен правовой коммуникации/ Под ред. Барнаул.

Лотман, Ю.М. 1981. *Текст как динамическая система*. Москва.

Матвеева, 2007. О.Н. *Художественный текст как объект лингвистической экспертизы*. Юрислингвистика-8:

Голева, Н.Д. *Русский язык и современное российское право: межвузовский сборник научных статей/под ред.* Кемерово; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та.

Комиссаров, В.Н. 1999. *Современное переводоведение*. Москва: ЭТС.

Linguistic examination of literary text as a scientific problem

Suvanov Zovqiddin¹

Abstract

The article discusses the main theoretical approaches in ethnic society in the study of conflict situations that have arisen with the formation of a new post-Soviet space. What conceptual weaknesses or, conversely, heuristic possibilities of these approaches are reflected in the study of specific cases of tension, sometimes referred to as ethno-political conflicts as a result of the threat of force or overt use of violence. This issue is of great methodological importance, especially for the study of phenomena such as ethnic discrimination and the settlement of emerging conflicts. The method of expert research is a system of logical or instrumental operations used in the study of its objects to determine the factual information relevant to the subject of forensic examination. Methodology of expert research is a system of methods used in the study of its objects to determine the factual

¹Zovqiddin N. Suvanov – Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Tashkent state university of Uzbek language and literature named after Alisher Navoi.

E-pochta: suvanovzavqiddin86@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3685-2913

For citation: Suvanov, Z.N. 2022. "Linguistic examination of literary text as a scientific problem". *Uzbekistan: Language and Culture* 1(2): 100–113.

information relevant to the subject of forensic examination.

Key words: *linguistic expertise, system of logical or instrumental operations, ethnic discrimination, forensic expertise, threat of force, violence.*

Referenses

- Arutyunova, N.D. 1999. *Yazyk i mir cheloveka*. Moskva.
- Bart R. Semiotika. 1989. *Poetika. Izbrannyye raboty*. Moskva.
- Galyashina, Ye.I. 2005. *Vozmozhnosti sudebnykh rechevedcheskikh ekspertiz po delam o zauchite prav intellektualnoy sobstvennosti*. Intellektualnaya sobstvennost. Avtorskoe pravo i semejnye prava. 9.
- Goleva, N.D. 1999. «Geroy kapitalisticheskogo truda» – oskorbitelno li eto zvanie? (o dvux strategiyax pragmaticeskogo analiza teksta kak ob'ekta yurislingvisticheskoy ekspertizy). *Yurislingvistika-I: problemy i perspektivy*/ Pod red.
- Goleva, N.D. Barnaul, Lebedeva, N.B. 2006. «Vot tak i jivem», ili Podsuden li personaj xudojestvennogo proizvedeniya? *Yurislingvistika-VII: Yazyk kak fenomen pravovoy kommunikatsii* Pod red. Barnaul.
- Lotman, Yu.M. 1981. *Tekst kak dinamicheskaya sistema*. Moskva.
- Matveeva, 2007. O.N. *Xudojestvennyy tekst kak ob'ekt lingvisticheskoy ekspertizy*. *Yurislingvistika-8*:
- Goleva, N.D. *Russkiy yazyk i sovremennoe rossiyskoe pravo: meyvuzovskiy sbornik nauchnykh statey/pod red.* Kemerovo; Barnaul: Izd-voAlt. un-ta.
- Komissarov, V.N. 1999. *Sovremennoe perevodovedenie*. Moskva: ETS.